СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ

Володимир Сапон

•

СЛІДАМИ ЗАБУТИХ ЛОЦІЙ

Стоячи нині на березі тихоплинної річечки Пакульки, що губиться у верболозах та очеретах, впадаючи за якихось півтора десятка кілометрів нижче Славутича у Дніпро, можна лише подивуватися з того, що тисячу років тому вона була повноводою і судноплавною. Як і річка Струга, як і річка Білоус, інші тепер вже змілілі і змалілі річечки межиріччя Дніпра і Десни. Та навіщо оглядатися далеко — ще століття тому судноплавною була р. Снов — по ній на плотах транспортували вантажі, що посвідчують статистичні дані про транспортні перевезення в Чернігівській губернії у 1893 році, опубліковані газетою «Черниговские губернские ведомости».

І Пакулька, і Струга, і Білоус своїм судноплавним середньовічним минулим зобов'язані передовсім знаменитому шляхові «із варяг у греки», цьому феноменальному водному трактові, який був відкритий за чотириста років до подорожі в Китай венеціанця Марка Поло, за шістсот років до «ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікітіна та за сімсот літ до навколосвітнього плавання португальця Фернандо Магеллана,[1] і не мав собі рівних у тогочасному світі.

На жаль, нетлінні папіруси Кліо — наші рідні давньоруські літописи — не донесли до нас назв цих річок, не оповіли про ті відгалуження славетного шляху «із варяг у греки», що проходили по їхніх руслах. Хіба що народна пам'ять вберегла легенди та перекази, зосталися відгомоння тих давніх подій у назвах сіл, річок, озер, урочищ.

Одне із таких відгалужень — прямий водний шлях із Любеча до Чернігова — виявили понад десять років тому чернігівські археологи О. В. Шекун та В. П. Коваленко[2]. Розпочинався він у Любечі, на Дніпрі, і вів у теперешні озера Любецьке та Болгач, що на той час, напевно, були затоками Дніпра. Звідсіля руські лодії та струги, важкі варязькі лойви та шнеки по річці Муравля виливали в озеро Кораблище, котре за 500—800 метрів від верхів'я річки Білоус. Тут, як і у Північній Русі, користувалися волоком, сліди якого у 1977 році біля теперешнього села Малий Зліїв Ріпкинського району виявили члени обласної секції пам'яток археології на чолі із Г. О. Кузнецовим. На його думку, пересування суден волоком здійснювалося по дерев'яних жолобах, що змащувалися якимись мастилами, може, дьогтем.[3] Стверджує існування тут волока також свідок — топонім — назва сусіднього села Пересаж: десь, мабуть, поблизу судна «пересаджували» через сушу з однієї водойми в іншу.[4]

Подолавши таким чином волок, суднам відкривався прямий водний тракт до Чернігова — річкою Білоус, до її впадіння в Десну і далі... Він значно скорочував довгий водний шлях із Любеча в Чернігів через Київ. Вигіднішим був для купців і тим, що митні ставки тут були меншими, ніж у великокняжому Києві. Вигідним був цей шлях також чер-

нігівському князівському двору, даючи йому можливість вести незалежну від Києва торговельну політику, був досить зручним і у стратегічному відношенні.

Про важливість цього водного тракту, як і паралельного з ним сухопутного,[5] свідчить густа заселеність цього району у часи середньовіччя, зокрема, зведення на річці Білоус поселень-фортець Оргощ та Листвен (тепер це села Рогоща Чернігівського та Малий Листвен Ріпкинського районів), знову ж таки топоніми: місцина обіруч русла Білоуса між селами Юр'ївка і Рижики Чернігівського району й досі зветься Пристанню, а поблизу села Старий Білоус біля Чернігова — Гавань; назва річки Струги, що впадає у Білоус, — пряма назва давньоруських човнів-стругів.

Услід за відкриттям прямого водного шляху із Дніпра у Десну чернігівським археологам вдалося виявити ще одну невідому транспортну артерію...

До її пошуків ветерана сьогоднішньої чернігівської археологічної школи Герарда Олексійовича Кузнецова спонукав пірофілітовий рожевий сланець або шифер — будівельний матеріал особливого призначення, що широко використовувався за доби Київської Русі. Ним були викладені підлоги у найдавніших чернігівських храмах — Спаському та Борисоглібському, з нього споруджували гробниці князів та бояр. З цього м'якого і водночас міцного каменю виготовляли прясла, рибальські знаряддя[6] та жорна, уламки останніх археологи знаходять на більшості давньоруських городищ Чернігівської округи. З цього каменю умільці вирізали культові речі — ікони та хрещики. Скажімо, значний інтерес являє невеличка (4,2×3,6 см) шиферна іконка із зображенням святого Миколая, знайдена не так давно поблизу села Шестовиці Чернігівського району.[7]

Покладів пірофіліту на Чернігівщині не зареєстровано, отож його мали завозити в нашу місцевість, до того ж у значній кількості, за підрахунками Г. О. Кузнецова, — сотнями тонн. Доставляли його із найближчих родовищ, що були біля міста Вручія (нині Овруч Житомирської області). Робити це відтак можна було лише водними магістралями; про сухопутний шлях не могло бути й мови — мостів через Прип'ять та Дніпро тоді, відомо, не існувало, невигідним і незручним був і зимовий санний шлях.

Про участь чернігівців у видобуванні рожевого сланцю на березі річки Норин нагадують нам нині назви сіл поблизу Овруча — Велика Чернігівка та Мала Чернігівка. Найвірогіднішим поясненням походження цих топонімів може бути заснування цих сіл чернігівськими князями: тут вони поселили своїх людей, котрі упродовж тривалого часу, мабуть, не одне покоління, видобували пірофіліт, здійснювали первинну обробку його. Звідси вони ж і підвозили камінь до берега річки, вантажили на великі човни-струги, що припливали з Чернігова.

Завантажені рожевим каменем судна пливли з-під Вручія по течії річок Норин, Уж, Прип'ять — поблизу сучасних корпусів Чорнобильської АЕС, а потім входили у води Дніпра. Шлях вгору по Дніпру, проти течії, був нелегким, зате недовгим: поминувши вже на рідному чернігівському березі село Навози (тепер Дніпровське Чернігівського району), досвідчені лоцмани-сіверяни завертали струги праворуч — у гирло Пакульки, лівої притоки Дніпра; знову пливли проти течії поміж лісовими берегами річки аж до її витоку. Тут, між сучасними селами Пльохів і Шибиринівка, існував ще один відомий нині у межиріччі Дніпра і Десни волок, що з'єднував витоки Пакульки і Струги — правої притоки Білоуса. У Шибиринівці ще й дотепер місцеві жителі одне з урочищ звуть Кораблищем, збереглися оповіді про Стругу, як велику

судноплавну річку, у Рудні, що лежить на берегах Струги за кілька кілометрів до її впадіння у Білоус, а краєзнавець К. Т. Карпинський навіть ототожнював давню Рудку над Стругою із відомим сільцем князя Ігоря з його багатими маєтностями, згадуване літописцем під 1146 роком.[8]

Отож, подолавши волок біля Пльохова, вантажені пірофілітом струги знову мали змогу пливти за течією — тепер вже Струги, а потім і Білоуса — до Десни, долаючи потім кілька кілометрів її течії, щоб увійти у Стрижень, що на той час впадав у Десну трохи вище теперішнього залізничного мосту, дістаючись, нарешті, до причалів Чернігова.

Шлях цей був довгим і складним. Водами дев'яти річок (Норин—Уж — Прип'ять — Дніпро—Пакулька—Струга—Білоус—Десна—Стрижень) пролягали давні і забуті лоції наших далеких предків-сіверян. Звісно, цим водним трактом вони користувалися не тільки для доставки рожевого каменю. Річки Білоус, Струга, Пакулька із виходом у Дніпро і Прип'ять сприяли їм у більш ширших торговельних і політичних контактах із сусідами-древлянами та іншими племенами західної Русі — України.

Шлях цей, як і інші водні шляхи середньовічної Сіверщини, ще потребує доскіпливого дослідження і вивчення.

Джерела та література:

1. Ємчєнко О. Як ходили «із варяг у греки» // Київська старовина. — 1992. — № 2. — С. 93.
2. Шекун О. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі // Чернігівська земля у давнину і середньовіччі. — Київ, 1994. — С. 39—40.
3. Кузнецов. Г. Пльохівський волок // Деснянська правда, 14 лютого 1991 р.
4. Сапон В. Ходили через волоки... // Чернігів. — 1993. — № 1. — С. 87.
5. Шекун А. Древний сухопутный путь между Черниговом и Любечем // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 70—74.
6. Кузнецов Г., Ситий Ю. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. — 1992. — С. 52.
7. Веремейчик Е. Находки культовых предметов на древнерусских селищах Черниговской земли // 1000 років Чернігівській єпархії. — Чернігів, 1992. — С. 52.
8. Карпинский К. Георгиевская церковь села Рудки... // Черниговские епархиальные известия. — 1905.